

KIÇIK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA LÜĞƏT EHTİYATININ ONTOGENETİK İNKİŞAFI

UOT 372.3/4

Səbinə Ramiz qızı Aslanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Xüsusi təhsil kafedrasının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: sabina-aslanova@bk.ru

Rəyçilər: *filol. ü.f.d., dos. T. Ağayeva,*
ped. ü.f.d. S. İsgəndərova

Açar sözlər: *lüğət inkişafı, aktiv lüğət, passiv lüğət, təfəkkür və nitq, ifadəli nitq*

Ключевые слова: *развитие словаря, активный словарь, пассивный словарь, мышление и речь, фразовая речь*

Key words: *vocabulary development, active vocabulary, passive vocabulary, thinking and speech, phrasal speech*

Aydın və səlis nitqin inkişafında uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mühüm yer tutur. Uşağın təfəkkür və nitqinin inkişafı, lüğət ehtiyatının xüsusiyyəti və məzmunu ilə əlaqəlidir. Kiçik yaşlı uşaqlarda, lüğətin formalaşması əsasən əşyalarla tanışlıq prosesi ilə başlayır. Uşaqlar ətrafındakı əşyaları və hadisələri fəaliyyətlərinin hər sahəsində müşahidə edərək öyrənirlər. Bu, nitqin inkişafını dəstəkləyir və nitq fəaliyyətinin inkişafında müşahidənin əhəmiyyətini vurğulayan Y.M. Tixeyeva tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.

“Müşahidə etmək üçün əşyaları uşaqla birlikdə qarşılaşdırın, onları müşahidə edin, onlarla əmək və oyun prosesində öyrənin və bu müşahidənin nəticəsini ifadə etməyə cəhd edin” deyərək Tixeyeva qeyd edir. Bu, uşaqların sadəcə nəzəriyyə ilə deyil, real təcrübələr və fəaliyyətlər vasitəsilə lüğət ehtiyatlarını inkişaf etdirmələrini təmin edir. Bu proses, uşaqların iybilmə, vizual, audial, dadbilmə və hətta kinestetik hissələrinin inkişafına kömək edir. (1, s.20)

Lüğət inkişafını kiçik yaşlı uşaqlarda iki mərhələyə ayırmaq mümkündür:

I. Lüğət ehtiyatının birinci mərhələsi: passiv inkişaf (1-1,5 yaş arası)

II. Lüğət ehtiyatının aktiv inkişafı (1,5-3,5 yaş arası)

3-4 yaşlı uşaqların lüğət inkişafı, süjetli oyunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu oyun fəaliyyətləri zamanı və böyüklərlə ünsiyyətdə yeni sözlər öyrənilir və istifadə edilir. 5-6 yaşlı uşaqlarla aparılan oyunlar, həyatın müxtəlif sahələrində (məişət, gəzintilər və s.) lüğətin daha da zənginləşməsinə kömək edir. (3, s. 95)

Uşaqların əşya və hadisələri müşahidə etmələri, onları digər obyektlərlə uyğunlaşdırmaqları, müqayisə etmələri, adlarını, əlamətlərini və xüsusiyyətlərini öyrənmələri və ayırd etmələri üçün bir tərəfdən təfəkkürünü cəlb edir, digər tərəfdən lüğətinin zənginləşməsinə kömək edir.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin qrammatik və leksik tərəfinin, yəni ardıcıl fikrin məzmununun da zənginləşdirilməsi işinə dəyər verir. Lüğətin zənginləşdirilməsi üçün uşağa sual vermək və öz fikirlərini ifadə etmək öyrədilməlidir. Bu, nitq və lüğətin daha da möhkəmlənməsinə yardım edir.

Ümumilikdə, uşaqların nitq və lüğətinin inkişafında müşahidə və fəaliyyət yolu ilə əşyaları və hadisələri tanımalarına və adlandırmaqlarına kömək edən inkişaf planı və metodika əla-

və edilməlidir. Bu, uşaqların lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsini təmin edir və nitqin inkişafını dəstəkləyir.

Uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirərkən ilk olaraq, sadə cümlələri düzgün tərtib etmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək əhəmiyyətlidir. Uşaqlar şəklə baxarkən, verilən sualları cavablandırarkən, adlandırma və təsvir prosesinə fikirlər əlavə edərək bu bacarığı inkişaf etdirirlər. Bədii ədəbiyyat nümunələri (şeir, hekayə, nağıl) oxunarkən, onların aktiv lüğət ehtiyatı zənginləşir, çünki burada atalar sözləri, tapmacalar və digər məzmunlarla işlənir. (4, s. 103)

Yeni sözlər və fikirlərlə tanış etmək mühümdür, ancaq düzgün səs tələffüzü də inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətlidir. Aktiv lüğət ehtiyatı məişət lüğətindən ibarətdir və valideynlər uşaqlara yeni sözləri öyrətməli və onların aktiv lüğətinin inkişafına kömək etməlidirlər. Passiv lüğət ehtiyatı isə çoxlu sayda peşələrlə bağlı sözləri, dialektizmləri, terminləri, arxaizmləri və neologizmləri əhatə edir.

Valideynlər uşaqların yeni sözlər öyrənməsinə və aktiv lüğətinin zənginləşdirilməsinə kömək etmək üçün ətraf aləm təşkil etməlidirlər. Bu, uşaqların hər şeyə marağı artır və onların nitqinin inkişafına kömək edir. Ətraf aləmdə, uşaqlar yeni sözləri öyrənir, əşyaları adlandırır, vəziyyətləri təsvir edir.

Əsas əhəmiyyətli məqam, valideynlərin uşaqlarının nitqini diqqətlə izləməsi və onların lüğət ehtiyatının inkişafını dərindən anlamaqdır. Uşağın nitqi fərqli nitq mühitlərində fərqli ola bilər, bu da valideynlərin uşağın nitqi üzərində fərqli tədbirlər görməsinə səbəb olur.

Son olaraq, uşağın nitqinin inkişafı 4-5 yaşları arasında ən intensivdir. Bədii ədəbiyyat nümunələri və aktiv aləmlərdə təcrübələr bu inkişafı dəstəkləyir. Valideynlər, uşaqların yeni sözləri öyrənib aktiv lüğət ehtiyatını zənginləşdirməsinə kömək etməli və bu prosesi diqqətlə izləməlidirlər. (5, s. 98)

Uşaqların fəal lüğətində obyektlərin, əşyaların adları olmalıdır, lakin hərəkətlərin, işarələrin, vəziyyətlərin adları (rəng, ölçü, forma, dad), xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri; növlərini ifadə edən sözlər (tərəvəz, meyvə, oyuncaqlar, qab, nəqliyyat vasitələri və s.) və mücərrəd anlayışlar (gözəllik, yaxşı, pis və s.) bu qrup sözlərin inkişafı, formalaşma prosesinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Nitqin semantik tərəfi sözə diqqəti çəkir, uşağın fikrində “bu söz nə deməkdir?” sualı yaranır. Uşaqlarda bu söz nə deməkdir, söz uyğunluğu istiqamətini tapmaq, bilmədiyi sözləri başqasının nitqində qeyd etməyi inkişaf etdirilməlidir. Lüğətin zənginləşdirilməsi uşağın əhatə dairəsinin genişlənməsini, eyni zamanda uşaqların diqqətini sözün mənalı tərəfinə qaldırmaq, onun semantikasını, sözlərlə əlaqənin zənginləşməsinə, sözlərin mənalılarının saflaşdırılması şərtləndirir. Kiçik yaşlı uşaqlarda lüğətin inkişafında sözləri tematik qruplara ayırmaq prinsipi vacibdir. Dil vahidləri bir-birinə bağlılıq və bir-birindən asılılıq təşkil edir.

Leksik işin vacib vəzifələrində zənginləşdirmə, lüğətin genişlənmə və aktivləşdirilmə əsasdır. Tematik qrupların bölgüsü uşağın dil şüuruna daxil olmaqdır. Uşaqlarla sinonimlər üzərində iş (mənası yaxın sözləri seçmək) sözlərin tematik qruplarının seçilməsi hərəkətlərlə birləşdirilə bilər: gəzmək, getmək və ya fellər bir ünsiyyət vəziyyətində: cavab verdi, dedi, izah etdi, pıçıldadı. Antonimlərlə iş zamanı (əks mənə olan sözlər) ifadələr və cümlələrin hazırlanmasında uşaqlar ilə iş aparılır. Uşaqlar məsələlərdəki, atalar sözləri antonim sözləri tapırlar. Antonimlərin seçilməsi uşaqların söz barəsində fikirlərini genişləndirir, mənasını aydınlaşdırmaqda yardım edir.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi məktəbəqədər yaş üçün vacibdir. İlin sonuna kimi söz sayı 2500-dən 3000 sözə qədər fəal lüğət ehtiyatına əlavə edilmiş olur. Uşaqlar bu inkişaf yolunda sözü düzgün anlamağı və istifadə etməyi, səsləndirməyi, səslənməyə qulaq asmağı, müstəqil olaraq yeni sözlər tapmağı, sözdə

səslərin ardıcılığını müəyyən etməyi öyrənirlər. Bu dövr uşaqların yeni sözlər ilə tanış olması dövrü hesab olunur. Uşaq fəal lüğəti inkişaf etdirmək sayəsində mövzunun məqsədini, məzmunu təyin etmiş olur. Əks və yaxın mənalı sözləri bir-birindən ayırmağa başlayır, hadisələri və əşyaları müqayisə edib, ümumiləşdirilmiş sözlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, uşaqların aktiv lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, fəallaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi üzrə iş uşaqların bütün fəaliyyəti ilə, ətraf aləm üzərində müşahidələrə əsaslanmaqla əlaqələndirilməlidir. Kiçik yaşlı uşaqların lüğətinin əsas məzmunu zəruri olan yeni sözlərin toplanmasına və tanış olan sözlərin isə möhkəmləndirilmə işinə yönəlmişdir. Bu işin səmərəli təşkilinin olması uşaqların nitqinin inkişafı və əqli inkişafının zəminidir.

Problemin aktuallığı. Ümumi nitqin düzgün inkişafı, səlisliyi, zənginliyi aparıcı aktual məsələlərdən biridir. Loqopediyada eyni zamanda psixolinqvistik problemlərin sırasındadır. Məqalədə kiçik məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitqin lüğət ehtiyatının ontoqenetik inkişaf xüsusiyyətləri və onun inkişafını təmin edən şərait, metodlar baxılaraq təhlil olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Lüğət ehtiyatının ontoqenetik inkişafında passiv və aktiv lüğətin mərhələli gedişatının müxtəlif yanaşmalardan vacibliyi və təhlili.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Qeyd olunan lüğət ehtiyatının ontogenetik inkişafı və şəraitləri loqoped, defektoloqların, psixoloqların işində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. N. Hüseynova, T. Ağayeva. Loqopediya: Dərslik. Bakı, 2018.
2. Л.С. Волкова, С.Н. Шаховская. Логопедия. М. 2005.
3. Р.Е.Левина – Основы теории и практики логопедии. М., 2023.
4. С.Н. Цейтлин. Освоение ребенком родного языка. М.: Владос 2021, 240 с.
5. Т.Ю. Хотылева, О.Г. Галлактинова, Т.В. Ахутина. Профилактика и преодоление трудностей в обучении на раннем этапе . М., 2012, 110 с.

С.Р. Асланова

Онтогенез развития словаря детей младшего дошкольного возраста

Резюме

Самое главное, чтобы родители внимательно следили за речью своих детей и получали глубокое представление о развитии их словарного запаса. Речь ребенка может быть разной в разных речевых средах, что заставляет родителей по-разному оценивать речь ребенка.

Наконец, речевое развитие ребенка наиболее интенсивно происходит в 4-5-летнем возрасте. Примеры художественной литературы и опыта в активных мирах подтверждают это развитие. Родители должны помогать детям изучать новые слова и обогащать их активный словарный запас и внимательно следить за этим процессом.

S.R. Aslanova

**Ontogenesis of the development of vocabulary
in children of primary preschool age**

Summary

The most important thing is for parents to closely monitor their children's speech and gain an in-depth understanding of their children's vocabulary development. A child's speech may be different in different speech environments, which causes parents to evaluate the child's speech differently.

Finally, a child's speech development occurs most intensively at 4-5 years of age. Examples from fiction and experiences in active worlds support this development. Parents should help children learn new words and enrich their active vocabulary and closely monitor this process.

Redaksiyaya daxil olub: 02.10.2023